

Pavle Mijović

NA ŠTA SE ODNOSI PORFIROGENETOV »HEJLEMATIKOS«
SB. TRIPUNA U KOTORU
(notica)

Jovan Martinović je imao sreću da otkrije najstariju crkvu sv. Tripuna u Kotoru, čuvenu »rotundu«, kako je u prevodu na latinski (*templum vero rotundum est*) označen njen oblik. On je, ustvari, toj sreći odlučno išao u susret već od 1966. godine kada je pisao da se temelji prave crkve posvećene kotorskom patronu nalaze »djelimično ispod sadašnje katedrale« (u: *Osamsto godina katedrale sv. Tripuna u Kotoru*, 1966, 13) i otvarajući 1987. arheološku sondu na tom mjestu, gdje je nepogrešivo i našao. Ni on, niti bilo koji od mnogobrojnih istraživača koji su se bavili hramom sv. Tripuna nije drukčije nego po poznatom prevodu na latinski zamišljao njegov okrugli oblik, mada je bilo pokušaja da se termin »hejlematikos« precizira kao »presveden sa kubetom«, što i jeste ako se uzme da je i car pisac po ondašnjem shvatanju toga termina podrazumijevao takav hram. J. Martinović je, štaviše, i poslije svog izvanrednog otkrića trobrodne bazilike s tri apside, posumnjao u nalaz, i vođen sumnjom otvorio drugu sondu u samoj katedrali, gdje je našao na nejasan trag konkavnog temelja (ispod sjevernog zida), ali se, ne našavši »rotundu«, uvjerio da je bio u pitanju iskrivljeni zid koji se nije mogao pratiti do eventualnog prepoznavanja kružnog oblika građevine.

Siguran u svoj nalaz, J. Martinović se riješio da u vezi s njim raspravi dva pitanja: značenje termina »hejlematikos« primijenjeno na osnovu trobrodne crkve sv. Tripuna i na njenu sličnost s ostalim crkvama onoga vremena. Ne bi se moglo reći da je uvjeren u predloženo rješenje, ali ono zaslužuje dužnu pažnju i ostaje na početku historiografije otkrića. Osvrćući se na to otkriće, ne bih htio da ovom prilikom dublje zalazim u njegovu problematiku, već da se, ukratko, osvrnem na ta dva njena pitanja iz ugla kakvim se me-

ni pokazuju po dokumentaciji J. Martinovića i po njegovom zaključivanju. Zato ću u par riječi iznijeti što sam primijetio.

Polazeći od dosadašnjih naših tumačenja Porfirogenitovog termina ἐλληματικὸς (nadalje prema izgovoru: »hejlematikos«) J. Martinović je pokušao da mu objasni značenje primjereno nalazu — trobrodnoj bazilici za koju pretpostavlja da je u srednjem brodu na svodu imala četvrtastu kupolu oslonjenu na stubove ili zidne pilastre i da bi najsličnija bila ranosrednjovjekovnoj crkvi grčkog krsta, Sv. Tome u Prčanju, koji od četiri ima tri nađena slobodna stupca, očigledno u funkciji nosača kupole. Pošto na planu i u opisu osnove sv. Tripuna nema ni traga od pilastara ili slobodnih stubaca, treba otkloniti pretpostavku o analogiji sa sv. Tomom. (Uzgredno, treba napomenuti da ne stoji ni pretpostavljena rekonstrukcija kotorske trobrodne bazilike sa kupolom, ispod sv. Marije Koleđate, iz VI vijeka, na udvojenim pilastrima, što u to vrijeme još nemaju vizantijske trobrodne bazilike koje počinju da se pretvaraju u kupolne crkve tek sa Sv. Sofijom u Solunu; taj eksperimenat teško je zamisliti istovremeno (VI v.) u našem Kotoru).

O tome kakva je mogla biti kupolna crkva sv. Tripuna kazaću docnije, a sad bih skrenuo pažnju na pomenuti Porfirogenitov termin u rječnicima. Po oksfordskom *A Greek-English Lexicon*-u (s.v.) osnova našoj riječi je ἔλλημα, atos, το (ἐλλεω) — hejlema, atos, to (hejleo), kako se traniskribuje u našem jeziku i prevodi se kao: »veo«, »pokrivač«, i »pokrov«, a onda se navode i druga, za nas neupotrebljiva značenja. U arhitektonskoj terminologiji to je: »luk iznad prostora« ili »zasvođen prostor među stubovima«. Ovo zadnje značenje ima i jedan natpis u CIL 2782, 31. Najvjerodostojnije je u Du Cange-ovom *Glossarium mediae et infimae graecitates* (Lugdum, 1686, reimpresit 1943, 345) ἐλληματικὸς — »Volubilis«, »Cameratus«, »Rotundus«, s pozivom upravo na Porfirogenitov *De adm. imp.*, cap. 27, 87, gdje je riječ o zadarskom kupolnom hramu sv. Donata (ranije sv. Trojice) i splitskom sv. Dujmu (katedrali, u Dioklecijanovom mauzoleju) i svodovima ispod katedrale. Pošto se isti termin (hejlematikos) upotrebljava i za sv. Tripuna, nema sumnje da se njime u Porfirogenitovo vrijeme označavalo osnovno obilježje zasvedenog kupolom (rotunda) ili hrama sa kupolom i svodovima na lucima iznad prostora među stupcima i zidovima naosa ili (ako nema pilastara ili stubaca) kupolom nad transeptom sa oba bočna broda preko srednjeg.

Kotorski sv. Tripun, po nalazu i planu osnove, nije imao pilastre ni stupce uz bočne zidove srednjeg broda s kojih bi se mogli raspinjati lukovi do visine četvrtastog otvora u kojemu se upisivao krug ili direktno iz tog otvora prelazio u četvorostranu kupolu. Obje te mogućnosti su podjednako valjane i problematične, jer od kupole nije ništa nađeno prema čemu bi se mogao, kao u Ulcinju gdje je nađen osmougaoni segment za osmotrano sube, odrediti stvarni oblik kupole: Na jedan ili na drugi način da je bila izvedena kupola.

la sv. Tripuna — ne isključuje se mogućnost da su i njeni bočni brodovi bili pokriveni svodom. Naprotiv, sve okolnosti mjesta, statički i funkcionalni zahtjevi kupolne crkve nalagali su graditeljima da svodovima brodova i kalotama apsida podupru kupolu kako bi opstala u zemljotresima.

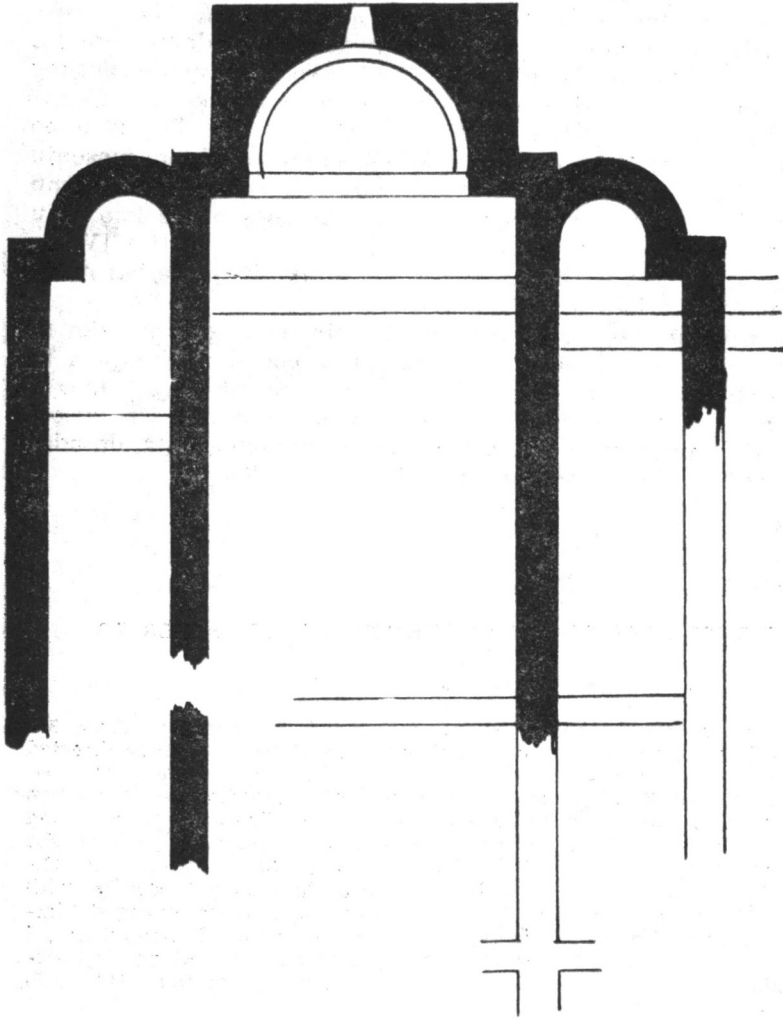
Ti su zahtjevi proizašli iz konstruktivne logike upisanog krsta. Podići crkvu s kupolom i svodom, za graditelje na hrišćanskom Istoku, bilo je komplikovano jer se istim gradivom (materijalom), tj. kamenom, zidala čitava građevina — i zidovi i krov. Taj pronalazak — svod — omogućio je prelazak crkvene arhitekture sa ranije konstruktivne tehnike (uglavnom opekom za zidove i drvetom za tavanicu) na novu tehniku koja je stavljala u izgled da se hram oblikuje kao skulptura, u mnogostranim formama. U Jermeniji je nađeno na desetine malih (do pola metra visine) kamenih modela raznih tipova zasvedenih i kupolnih hramova koje su arhitekti prinosili ktitoru na izbor (na svim srednjovjekovnim freskama vide se ti modeli na portretima ktitora). Gledajući ih, stiće se utisak kao da su najprije modelovani u glini pa prenošeni u kubus kamena. Može se zamisliti razigranost mašte i darovitosti arhitekta koji je u glini »mijesio« svoje graditeljsko djelo strogo vodeći računa o konstruktivnoj logici, statici, svrsishodnosti, ekonomičnosti, estetici i želji ktitora. Svod je, bez obzira da li poluobličast, prelomljen ili elipsastog presjeka, omogućavao da se, drukčije nego u bazilici, svjetlost dovodi u hram iz centra (otuda i nazivi »centralno osvjetljenje« i »centralno rješenje«). Iz prakse je proizašlo približavanje oltarskoj apsidi ili udaljavanje od nje otvora na svodu za kupolu. Već u VI vijeku mesopotamske crkve — jedna u Majarfarkinu sa kupolom na sredini a druga u Khaku, Bogorodičina, sa kupolom uz apsidu — imaju oba ova modela koje će arhitekti varirati (osobito u doba romanike) na mnogo načina.

Upisivanje kruga u kvadrat izreska na svodu rukovođeno je uvijek funkcijom osvjetljenja, ali i liturgičkim zahtjevima od kada je uveden »Veliki vhod« (liturgija tokom koje se prenosi kroz velika vrata Jevandelje, poslije čitanja s amvona, smještenog tačno ispod kupole. U kupoli se slika i »nebeska liturgija«, tj. simultano se izvodi sa liturgijom na zemlji. Iako je u vizantijskoj arhitekturi kupola uglavnom bliže apsidi, ne isključuje se ni njeno pomjeranje ka sredini naosa. Od brojnih primjera najuočljiviji su crkva Bogorodičinog uspenja u Nikeji (VIII v.) i Gračanica (XIV v.). Iz nekih, još neutvrđenih razloga, graditelj sv. Tripuna je odlučio da kupolu ne postavi u prvi travej do apsise, nego u drugi, zbog čega mu je dao osnovu kvadrata iz kojega bi mogao izaći zidovima u četvorostranu kupolu ili upisati krug za tambur kupole, dok je prvi i treći travej ostavio u obliku pravougaonika. Kvadratni travej pomjeren od sredine čitavog hrama ka zapadu podrazumijeva trobrodni zasvedeni korpus naosa uz koji je prislonio troapsidni oltar sa četvrtkalotastim svodovima. Na taj način smještena kupola usred poluobličasto

zasvedenog trobrodnog naosa sv. Tripuna izaziva utisak kakav je Konstantin Porfirogenit ostavio opisom da je sv. Tripun upravo karakterističan po kupoli, jer se ona više isticala, recimo, visinom od niskih oltara, pri tome još i spolja utopljenih u pravougaonu masu zidova. Kupolnost sv. Tripuna je, dakle, bila njegova glavna tipološka odlika.

J. Martinović je priložio i idejnu rekonstrukciju izgleda sv. Tripuna iz IX vijeka. Mislim da je on takav izgled mogao imati s obzirom na pomjerenu kupolu sa sredine čitavog hrama (naosa i oltara) na sredinu naosa. Sličnu rekonstrukciju je predložio J. Neško-*vić* (*Zbornik zašтите spomenika kulture*, IX, 85—94). Za veoma uski srednji travej crkve sv. Petra u Bijelom Polju v. J. Marasović za crkvu sv. Eufemije (sv. Benedikta u Splitu) i v. Petricioli, *Od Donata do Radovana* (1960, 31 str.). Kao primjer projekcije izgleda za kupolu u sredini naosa može poslužiti crtež prostornog rješenja gruzinske crkve u Samtavisu istovremene sa sv. Tripunom. Po tome kakvog su raspona traveji može se odrediti izgled transepta ali ne i kupole. U sv. Tripunu ona može biti četvorostrana ili osmostrana a takođe i sa kružnim tamburom. Pri tome ne igra nikakvu ulogu apsidalni dio građevine. Pošto sam u više navrata zastupao gledište o uticaju jermenske i gruzinske arhitekture i na našu medijevalnu (v. moju studiju *Les liens artistiques entre l'Arménie, la Géorgie et les pays yougoslaves au Moyen Age*, Primo Simposio Internazionale di Arte Armena, Venezia 1978, 487—525), to svoje mišljenje ću i sad ponoviti. Samo činjenica da je kult sv. Tripuna prenet na našu obalu iz Male Azije i da je prenošenje izvršeno pod upravom vizantijske vlasti u Kotoru, kao i da gruzinsku crkvu u Samtavisiju, istovremenu sa sv. Tripunom karakteriše slično prostorno rješenje i izgled govori o tome da je u kreiranju jermenske i gruzinske arhitekture i sv. Tripuna postojala neka veza. Nju povezuje maloazijski prostor u kojemu se podrazumijevao arhitektonski izraz presudno vizantijskog stila, ali i dopunjen orijentalnim uticajima kojima treba pridodati i karolinško shvatanje troapsidnog dijela sv. Tripuna, što izvrsno ilustruje osnovnu paradigmu naše najranije zetske arhitekture, proizašle iz simbioze i elemenata vizantijske (kupola) i romanske (apside) crkve prvobitnog hrama u Kotoru posvećenog sv. Tripunu, a kasnije katedrale sv. Tripuna s fasadama i rješenjima koja su sublimirala sve ove uticaje. Pomišljajući na »orijentalni« uticaj u sv. Tripunu, ne tvrdim da ga treba doslovno shvatiti kao orijentalni hram. On je najprije izvanredan primjer ukrštanja preromanskog istočnog vizantijskog stila sa zapadnim na našoj jadranskoj obali, pa i u Kotoru. Upravo od početka IX vijeka javljaju se u Zeti brojni oblici crkava — slobodnog i upisanog krsta, trolista i trikonhosa, kvadrata i pravougaonika. Sv. Tripun ima kvadratnu osnovu naosa, što svjedoči da je zetska arhitektura držala korak sa mediteranskom.

Istovremenih paralela sv. Tripuna na našoj jadranskoj obali nemamo, ali imamo jednu, u samom Kotoru, koja je nastala dobrim

Crkva Svetog Petra u Šuranju

dijelom pod uticajem sv. Tripuna. To je trobrodna bazilika sv. Petra u Šuranju, iz 840/841. godine, koju sam otkopao 1956, godine. Po rješenju apsidalnog prostora opredijelio sam je kao karolinšku jer joj je, u najvećoj mjeri, slična katedrala u Vaison-u (P. Mijović, *Acruvium — Decatera — Kotor u svjetlu novih arheoloških otkrića*, Starinar, XIII—XIV, 43). Na njih obje podsjeća apsidalni dio sv. Tripuna, što dozvoljava da se on opredijeli kao plod mediteranskog prožimanja arhitekture od Istoka i Zapada sa samog početka IX vijeka i da ga smatramo generičnim. Saznavši da je sv. Tripun imao kupolu, meni sad naviru misli i o takvom istom kupolnom rješenju sv. Petra u Šuranju, svega tridesetak godina kasnije. Ni u njemu nijesu nađeni pilastri ni stupci uz zidove srednjeg broda kao ni u sv. Tripunu, pa, ako izuzmemo tragove arhitekture iz III i IV vijeka ispod sv. Petra u Šuranju, ostaje uvjerenje da je na isti način bio »hejlematikos« kao sv. Tripun.

U zaključku ove moje bilješke htio bih da naglasim kako ni naziv »hejlematikos« za oblik sv. Tripuna iz početka IX vijeka ni njegovo prostorno rješenje i izgled nijesu više nedokučiva tajna. U nauci oni su sad razjašnjeni. Time je naša nauka dobila i novu osnovu za dalja istraživanja i za sagledavanje, iz novog ugla, dosadašnjih shvatanja o njoj, što je zasluga J. Martinovića.

Pavle Mijović

WHAT DOES PORFIROGENIT'S »HEJLEMATIKOS« REFER TO

Summary

In a short note on occasion of original St. Tripune church from 809 discovery in Kotor (seta above the article of J. Martinović), I have directed the attention to one explanation of the term ἡεληματικός (»hejlematikos« in *De. adm. imp.* 29, 87 of Constantin Porfirogenit. According to translation of »rotundum« to Latin all authors considered that St. Tripune was of round shape, like St. Donat in Zadar. There have been some attempts to have the term precisely analysed, as »vaulted«. The surprise has occurred with the discovery made by J. Martinović, who unearthed three naves' basilica with three externally angular apses. An this occasion Martinović engaged himself in a discussion of philological explanation of the term »hejlematikos«, I have paid attention to the earliest interpretation given in Du Cangeo's *Glossarium media et infirmae graecitates* (Lugdum, 1686, reimpressit 1943, 345) which resolves this issue.

As for the analogy, I believe the comparation of St. Tripune with trichonal free cross of St. Toma in Prčanj is not best, since this trichonchos used to have a dome on the free pillars. St. Tripune's dome could have been above the square surface of second travey. The solution was the so called »incorporated cross«. The closest similarity may be found in Kotor, in foundations of St. Petar's church in Šuranj from 840/841, where in the middle nave there could have also been the surface (travey of square basis). Although there has been no trace of the support for the dome in this church, like after all in St. Tripune, similar physical solutions do permit to conclude that St. Tripune might have served to St. Peter for taking example from it, what is proved by comparison of their foundations.